

הוצאה לאור

מורנו ורבנו הגאון

רבי משה שפירא שליט"א

הוצאה לאור

בענין שם הוי"ה וקדיש בארמית *

(א) ז"ל הטור בסי' נ"ו יתגדל ויתקדש הו"ד על פי המקרא (יחזקאל ל"ח כ"ג) "והתגדלתי והתקדשתי לעיני הנויים וכו'", "שמיה רבא" יש מפרשים שם י"ה רבא שאנו מתפללין על שם י"ה שאינו שלם שיתגדל ויתקדש ושיחזור להיות שלם, והיינו לעת הנאולה שינקום מעמלק, שנשבע שלא יהיה השם שלם עד שינקום ממנו דכתיב כי יד על כס י"ה, שאין הכסא שלם ואין השם שלם אלא לאחר שינקום ממנו ואז יהיה השם שלם וגם הכסא וכו', ומה שאנו אומרים הקדיש בלשון תרגום יש אומרים מפני המלאכים שלא יתקנאו בנו שאנו משבחים שבח נאה כזה, וגם שעל ידי זה הקב"ה נזכר לחורבן הבית וגלות ישראל כדאיתא בפרק קמא דברכות בשעה שישאל רגילין לומר אתה רבא שמיה רבא הקב"ה מנענע בראשו ואומר אוי לכנים שגלו מעל שלחן אביהם ומה לו לאב שככה מקלסין אותו בניו ורחקם מעל שלחנו, וכביכול שיש דאגה לפניו, ואם יבינו המלאכים זה יקטרגו עלינו על כן אומרים אותו בלשון שלא יבינו שאינן מכירין ארמית. ור"י פירש הטעם לפי שהיו רגילין לומר אותו אחר הדרשה כדאיתא בשלהי סוטה אמאי קאי עלמא אסדרא דקדושה ואיהא שמיה רבא דאגדתא, והיו שם עמי הארץ שאינן מכירין אלא ארמית שהוא לשונם לכן נהגו לאומרו בלשון שהכל מבינין בו, ולפי פירוש זה יהיה כפשוטו "שמיה רבא" תרגום של "שמו הגדול" עכ"ל.

(ב) וחידוש גדול מאד מצאנו בספר הפרדס לרש"י בסי' ה' (וכ"ה במחז"ו סי' ט' בקצת שינוי), שכתב שם בתוך דבריו ששם הויה עצמו הוא בלשון ארמית, וז"ל שם: "ולפי שעכשיו לא כשנכתב הוא נקרא, כי הוא נקרא באל"ף דל"ת ונכתב ב"ה, ולשון ארמי הוא וקמץ הוא כי הוא השם המיוחד לעבודה וכינוי הוא באל"ף דל"ת, לפי שהשם המיוחד הוא בלשון ארמי ואין אנו רשאים להזכירו דכתיב זה שמי לעלם כתיב, ולכך אנו אומרים שמיה רבה בארמית, ולעולם הכא יקרא ככתבו דכתיב ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד כדמפורש למעלה, והואיל ומתחיל תחילה בלשון עברי אמר הכל בלשון עברי יתגדל ויתקדש" עד שמגיע בשם הנכתב בארמי, הוא שכתב בפסוק "וידעו כי שמי ה'", ומזכירו בלשון ארמי ואומר "שמיה רבה בעלמא דברא" והיינו לעתיד וכו', וכשמפסיקין בשם הנכתב בארמי מייד חוזר לומר בלשון עברי "יתברך וישתבח וכו', ואח"כ כשבא במעשה השם הוא מסיים בלשון ארמי ואומר "שמיה דקודשא בריך הוא לעילא מן כל ברכתא וכו' עכ"ל.

(ג) למדנו מדברי רש"י ששם הויה ית' הוא בלשון ארמי וכיון שכן נתקן גם שבחו של השם שבקדיש בלשון ארמי, ונראה דהביאור בזה הוא שבקדיש מונח גילוי השם והתפשטות שלו לעלם ולעלמי עלמא, ע"י במשנה ברורה (סי' נ"ה סק"א) בשם הכנה"ג שכדרך שאין להרכות בברכות כך אין להרכות בקדישים ע"ש, דהיינו שקדיש הוא חזרה ונלוי של שמו ית' כמו ברכה. וחזו גם הביאור ברש"י

(* נאמר בביהמ"ד, ונכתב ע"י הרב אורי יונגרייז לע"י המעסה הכשרה מרת חול דחיש ע"ה.

שכיון ששם הויה ית' הוא בלשון תרגום לכן גם הקדיש שהוא חשבתי של שמו והגילוי של שמו הוא בלשון תרגום.

ז) והנה עצם דברי רש"י ששם הויה ית' הוא בלשון ארמי הם מחודשים מאד, אמנם נראה להביא מקור לדבריו מהנמ' בנדרים (ל"ז:) שדורשת את הפסוק בנחמיה (ח') "ויקראו בספר תורת האלקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא", "ויקראו בספר תורת האלקים" - זה מקרא, "מפורש" - זה תרגום, ומבאר הר"ן "מפורש זה תרגום" - דמפרש ליה לקרא עיי"ש, וא"כ יש לומר שכיון ששם הויה נקרא "השם המפורש" א"כ הביאור בזה הוא שהוא "מפורש" בתרגום, ומכאן נראה מקור לדבריו המחודשים של רש"י בספר הפרדס.

ה) אמנם אכתי צריכים אנו להבין (לפי ערכנו) את משמעותם של הדברים המחודשים הללו, ואיך אפשר להבין שעצם שמו ית', שמו הגדול שם העצם שמחוזה את הכל והכל תלויים בו, הריחו בלשון ארמית, ועוד קשה שלפ"ז המלאכים שאינם מכירים בלשון ארמית לא יזכירו את שם הויה, וזה בודאי אינו, שהרי מקרא מלא הוא בישעיהו "קדוש קדוש קדוש ה' צבקות מלוא כל הארץ כבודו", וכמו שדרשו חז"ל בגמ' בחולין (צ"א:) "ישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות שנאמר "שמע ישראל וגו', ומלאכי השרת אין מזכירין את השם אלא לאחר ג' תיבות כדכתיב "קדוש קדוש קדוש ה' צבקות" עיי"ש, דהיינו שאחר ג' תיבות עכ"פ הם מזכירים את שמו ית', ואם שם הויה הוא בלשון ארמית אותו אינם מכירים איך הם מזכירים אותו.

ו) ואולי אפשר לומר דכשאנו מדברים על שם הויה, עלינו להבחין בין שני עניינים, בין עצם השם שהוא צירוף האותיות של שמו ית' שהוא ה"תורת שם" שלו ובין המשמעות של השם ית' אצלנו, דהנה עצם השם אינו תלוי כלל במשמעות הדברים אצלנו אלא זהו הצירוף של אותיות השם, וכמו שידוע שתחילת ההתגלות של כל ההארה והוית הבריאה התחילה עם תחילת ההתגלות של אותיות שם הויה כנודע מתחילת הע"ה, ומבואר שם שיש גילוי מיוחד שנתגלה באות ה' וגילוי מיוחד שבאות ו' וכן בשאר אותיות השם שכ"א מהם מגלה משהו מהעולמות והפרצופים העליונים שדרכם בחר הבורא להתגלות, ויעויין שם שתחילת הגילוי של צירוף אותיות השם נמצא במקום שמעל ומעבר לכל תפיסת משמעות אצלנו (כך מתבאר מהא דאורות ע"כ הם מעל לאורות האזניים), וא"כ עיקר השם הוא צירוף האותיות הנותנים לו תורת שם גם כשאין לזה משמעות אצלנו.

ז) ובכך יתבאר גם פירושו של רבנו חננאל [ע"י בתוס' ד"ה בפר"ח (בשבועות ל"ה)], וביותר בתוס' "הונה השם" (בע"ז י"ח), שהאיסור של הונה השם באותיותיו נאמר במיוחד על שם הויה ית' שאין להנות אף את האותיות של שמו עיי"ש, והביאור בזה הוא שכיון שעצם שם הויה הוא צירוף האותיות שלו וכנ"ל לכן יש איסור להנות את האותיות של שם הויה, כי מונה בזה הזכרת השם ככתיבתו, וגם על זה חל האיסור של "לא כשאני נכתב אני נקרא".

ח) אמנם מלבד עצם השם וכנ"ל ישנו ענין נוסף של משמעות השם, דהנה יעויין במש"כ הרמב"ם במו"נ (ח"א פרק מ"א) וז"ל "כל שמותיו ית' הנמצאים בספרים כלם נגזרים מן הפעולות, וזה מה שאין העלם בו אלא שם אחד והוא "יוד הא ואו הא", שהוא שם מיוחד לו ית', ולזה נקרא "שם מפורש", עניינו שהוא יורה על עצמו ית' הוראה מבוארת, אין השתתפות בה. אמנם שאר שמותיו הנכבדים מורים בשיתוף להיותם נגזרים מפעולות ימצא כמותם לנו, כמו שבארנו, עד שהשם המכונה בו "יוד הא ואו הא", הוא

גם כן נגזר מן האדנות ידבר האיש אדוני הארץ וכו', ואמנם בארתי לך זה ב'אדני' לכד המכונה בו לחיותו המיוחד שבשמות המפורסמים לו ית', אמנם שאר שמותיו כ'דיין', ו'צדיק', ו'חנון' ו'רחום' ו'אלקים' כלם הם מבוארים הכללות והגזירה, אך השם שאותיותיו 'יוד הא ואו הא' לא יודע לו גזירה ידועה ולא ישתתף בו זולתו, ואין ספק שזה השם העצום אשר לא ידובר בו כמו שידעת אלא במקדש וכו' יורה על ענין אחד אין השתתפות בינו ית' ובין זולתו בענין ההוא, ואפשר שיורה כפי הלשון אשר אין איתנו היום ממנה אלא דבר מועט, וכפי מה שיקרא גם כן על ענין חיוב המציאות וכו', אמנם שאר השמות הם כלם מורים על תארים מפני שהם נגזרים וכו' כי כן היא הוראת כל שם נגזר כי הוא מורה על ענין ועל נושא וכו' עכ"ל.

מבואר מדברי הרמב"ם שלכל השמות ישנה משמעות פשוטה כי 'כלם מורים על תארים מפני שהם נגזרים', שונה מהם שם הוי"ה ש'לא יודע לו גזירה ידועה', ומי"ט אומר הרמב"ם שמוכרחים לומר (ולקמן יתבאר מהו ההכרח הנ"ל) שלשם הוי"ה ית' ג"כ ישנה משמעות אצלנו המורה על יחודו ית' והיותו מחויב המציאות. אמנם נראה דנם בלי משמעות זו יש תורת שם לשם הוי"ה מצד עצם צירוף האותיות שלו וכדנתבאר.

ט) ענין מיוחד זה המונה בצירוף אותיות השם של שם הוי"ה שהוא מעבר לכל תפיסת משמעות אצלנו, נושא בתוכו כח נצחי אף בשביל כלל ישראל, עיי' בשערי אורה בשער ה' (מ"ח): שביאר ששם הוי"ה ית' מיוחד לישראל, ולכן אף כשישראל אינם כ"כ צדיקים לא ימוש ה' את עמו, 'ומה מעם, לפי שהם חלק שמו הגדול, וכשם ששמו הגדול אינו יכול להשתנות כך ישראל אין להם כליה, וזהו סוד 'אני הוי"ה לא שניתי ואתם בני יעקב לא כליתם' (מלאכי ג') עכ"ל, ועיי"ש במפרש שביאר שכוונתו במש"כ דשמו הגדול אינו יכול להשתנות הוא 'כי בכל מה שתצרפם ותגלגלם ישאר באמירת לשונות כולן הוי"ה ולא ישתנה משמעותו כשאר השמות שבהצטרפם יפסדו ממשמעות לשונם הראשון וישתנה ללשון אחר, ולכך נקרא שם המיוחד שהוא מיוחד לישראל ומיוחד ונבדל משאר השמות שהם להורות עליו יתברך, שאין בשאר שמות שם שאינו נכלל בשם זה וכו' והוא נושא אותם וכל הלשונות כולם והוא עיקר קיומן כמו שהוא ית' נושא כל הנמצאים והוא עיקר קיומן, וכן כל ה' ספירות נכללים ומיוחדים באותיותיו וכו' עכ"ל, דהיינו שבכל השמות עיקר השם מונח במשמעות כמש"כ המו"נ, ולכן בהשתנות המשמעות משתנה השם, משא"כ שם הוי"ה אין בו שינוי כי בכל הצירופים זה הוי"ה, ולכן גם ישראל שהם חלק שמו הגדול לעולם לא יאבדו אף אם המשמעות שלהם תאבד, וזהו הביאור ב'אני הוי"ה לא שניתי ואתם בני יעקב לא כליתם'.

י) וע"ע במש"כ המפרש לקמן (בשערי אורה דף ס"ה: באמצע אות ד') וז"ל "ואלו השנים עשר צירופים אע"פ שהם משתנים ומתהפכים אינם מורים אלא שלימות ההיות ומציאות לא היפוך, וזהו אני ה' לא שניתי, ולכך נקרא זה השם אמת חותמו, כי תמיד נשאר באמיתת לשונו בכל צירופיו וגלגליו, מה שאין כן בשאר השמות בהצטרפותם מפסידים משמעות לשונם הראשון כמו שפירש למעלה בביאור סוד הלי' כינויים, ונקרא לכך הוי"ה על הוראתו תמיד לענין מציאות והויה, והוא השם שנתייחד לקרותו יתברך בו תמיד לחיותו הוא יתברך אמיתת המציאות והויה ולא דבר אחר וכו' עכ"ל.

יא) ונראה אי"כ שבזה תוסר התמיהה על דברי ספר הפרדס לרשיי הנ"ל, דאין כוונת רשיי על עצם השם, כי עצם השם עניינו הוא בצירוף האותיות של שם הוי"ה, אך כיון שמלבד זה יש לשם גם משמעות אצלנו, על זה אמר רשיי שחמשמעות הזו היא בלשון ארמית, וחינו כדבארנו לעיל ש'מפורש'

זה התרגום, ויהשם המפורש הוא גילוי המשמעות של השם כפי שהיא נתפסת אצלנו בלשון תרגום, שלשון תרגום הוא הלשון המפורש ובו מתגלים הדברים אצלנו, אך בודאי שאין כוונת רש"י ששמו ית' הוא ביאור של איזו מילה בעלת משמעות בלשון ארמית והמשמעות הזו היא שנותנת לו תורת שם, דוח ודאי אינו, אלא הביאור כדפירשנו שעצם השם הוא צירוף של אותיות השם שזה מעל ומעבר לכל משמעות, אלא שמלבד זה יש גם את ענין המשמעות של השם, ומשמעות זו של השם המפורש מתפרשת לנו בלשון ארמית, אך לא המשמעות הזו בלבד נותנת לו את ה"תורת שם" וכדנתבאר.

הערה

(יב) ע"י במנהדרין (כ"א): "כתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב ארמית ולשון ארמי, ביררו להן ישראל כתב אשורית ולשון הקודש וכו' ע"י, ולפי"ז מוכן מה שאנו קוראים את התורה בלשון תרגום כיון שיש לתורה פנים בלשון ארמית, כך נתן לנו עזרא את התורה וכך היא מתפרשת אצלנו 'ומפורש זה התרגום'. ובתוספת ביאור י"ל עפ"י דברינו לעיל, דהנה כתב הרמב"ן בהקדמה לפירושו לתורה שכל התורה שמותיו של הקב"ה ע"י, והרא"ש כתב בפסקיו בפרק יום הכיפורים שכל שמותיו ית' נאצלים משם הויה, כי שם הויה הוא המקור לכל השמות ע"י, וכיון ששם הויה ית' הוא בלשון ארמית כדכתב רש"י בהפרדס לכן מוכן איפוא שיש פנים לתורה בלשון ארמית וכדנתבאר.

הערה

(יג) ונראה דהביאור בזה הוא שהתרגום אינו לשון כלל דכל תורת הלשון שלו הוא רק כמה שהוא 'פירוש', כי לכל שאר הלשונות יש פנים ומציאות בעולם ולכן יש להן תורת לשון והמלאכים מכירים אותן, אך לשון ארמית אין המלאכים מכירים אותה כי היא לא אחת משבעים לשון שבעולם, וכמו שאמרו חז"ל במגילה (י'): "זהכרתי לבבל שם ושאר" - שאין להם כתב ולשון, וביאר המהר"ל (ע"י ח"א בסופו ל"ג) שאין לשון ארמית בכלל השבעים לשון, וזה מפני מה שאמרו (בסוכה נ"ב) שעל חכשדים נאמר "זה העם לא היה", שהקב"ה מתחרט עליהם שבראם, ולכן אין הלשון שלהם בכלל השבעים לשון ע"י, דהיינו שהלשון שלהם אינה לשון כי אין לה מציאות בעולם והמציאות שלה בעולם היא רק בתור 'מפורש', דהיינו עד כמה שהיא נתפסת אצל המקבל.

הערה

(יד) וזהו גם עניינה של התושבע"פ שנכתבה בלשון ארמית, כי גם התושבע"פ אין לה מציאות בעולם כמו התורה שבכתב אלא היא "בעל פה", דהיינו שכל מציאותה היא עד כמה שהיא נתפסת בלב המקבלים שלה שהם חכמי התושבע"פ [וזה הביאור בדברי הגר"א בביאורו למשלי (כ"גה) "כי תורה שבכתב היא בארץ שנתן לנו על הארץ, ותורה שבעל פה היא אשר נמסר בתוך לבבנו, בלב כל אחד ואחד, ואין בארץ ממנה. וזהו אשר נתן לנו תורת אמת" היא תורה שבכתב, "וחיי עולם נמסר בתוכנו" היא תורה שבע"פ וכו' עכ"ל, דהיינו שהתושבע"פ אין לה אחיזה במציאות שבארץ אלא כל מציאותה נמצאת בעולם עד כמה שהיא נטועה בלכבות חכמיה ולומדיה], ולכן נכתבה התושבע"פ בלשון תרגום שגם הוא אינו בכלל לשון אלא עד כמה שהוא נתפס כ"פירוש", מפורש זה התרגום.

(טו) ובדרך דומה מבאר המהר"ל מדוע נתקן הקדיש בלשון תרגום, דזה לשון המהר"ל בספר נתיבות עולם (נתיב העבודה פרק יא ב"ה 'ועוד תקנו') "אמרו בסוף סופה (ט"ט ע"א) משחרב בית המקדש אמר רבא כל יום קללתו מרובה משל חברו וכו', אלא עולם על מה קאי אסידרא דקדושה ויהא שמייה רבא דאגדתא וכו', וביאור זה כי העוה"ז הוא מקבל מן העולם העליון ודבר זה אין לו ביטול ולא יפול תחת הבטול כלל, ואף כי חרב ב"ה אין בטול אל מדינה זאת העליון, ועל דבר זה קאי עלמא, כי כאשר בטל

ב"ה שעל ידו היתה ברכה באה לעולם, אבל עדיין לא במל דבר זה שעוה"ז מקבל מן עולם העליון, ולפיכך קאמר דקאי על סדרא דקדושה ואמן יהא שמיה רבא דאגדתא, כי עייז הברכה באה מעולם העליון לעולם הזה ובזה לא שייך הפסק כלל, ובשניהם אנו אומרים קדיש לעלם ולעלמי עלמאי וכן באמן יהא שמיה רבא אנו אומרים מברך לעלם ולעלמי עלמאי, ולא תמצא זה בשום שבח בעולם רק בשני שבחי אלו, כעבור כי אלו שני שבחים בפרט משבחים הקב"ה מצד שהוא מברך לעלם ולעמי עלמאי, ועל דבר זה העולם עומד ולא היה הפסק לזה מה שמקבל עוה"ז מן העולם העליון, ומ"מ כיון שבמל ב"ה שעל ידו בא הברכה לעולם והוא היה צנור להביא הברכה כמו שידוע לכך אין הברכה מצויה כ"כ, ומ"מ העולם קיים על זה. ועל זה תקנו אלו ב' שבחים בפרט בלשון ארמי, כי לשון זה אינו לשון מיוחד שאינו מכלל שבחים לשונות המיוחדים לכל אומה ואומה לשון אחד, וכבר בארנו דבר זה בפ' בעשרה גם בהרבה מקומות, ומפני כי השבח הזה הוא מניע עד עולם העליון והוא כולל הכל הוא בלתי מיוחד, לכך ראוי שיהיה בלשון שאינו מיוחד ואינו ראוי שיהיה בלשון קודש שהוא מיוחד לישראל שהם קדושים. ובעונינו נתבטלה הקדושה ולכך אין הברכה באה ע"י קדושה שבתפלה שנתבטלה, אבל לשון תרגום שהוא לשון בלתי מיוחד, כאשר אומרים בזה הלשון מקבל עוה"ז מן עולם העליון שמאנו הברכה והקיום והבן זה, וכן שאר הלשונות כלם הם מיוחדים חוץ מלשון ארמי, ודברים אלו מופלגים ועמוקים מאד מאד עכ"ל.

טז) וצ"י ברמב"ם בפ"ב מהל' קריש הל' י' "קורא אדם את שמע בכל לשון שיהיה מבינה, והקורא בכל לשון צריך להזהר מדברי שבוש שבאותו הלשון ומדקדק באותו הלשון כמו שמדקדק בלשון הקדש", ועל זה כתב הראב"ד ז"ל "אין זה מקובל על הדעת לפי שכל הלשונות פירוש הן ומי ידקדק אחר פירושו" עכ"ל, אמנם הרמב"ם סובר שגם לשאר הלשונות יש תורת לשון ואינו "פירוש" בלבד ולכן יש לדקדק בהן כמו שמדקדק בלשון הקודש, ולפי דברינו שלשון תרגום אינו משבחים לשון והוא אכן רק פירוש, וכדבארנו ב"מפורש"זה התרגום, אי"כ י"ל שלגבי לשון תרגום יודה הרמב"ם לראב"ד שכיון שכל הלשון הוא פירוש בלבד אי"כ מי ידקדק אחר פירושו" ולא יצטרכו לדקדק בו כמו שמדקדק בלשון הקודש, וצ"ע.

יז) ודגה בשו"ת מהרי"ל (סי' קצ"ב) נשאל האם מותר למחוק את נקודות השם י"ז ל"ז (כנראה הכונה לראשי תבות של "יתברך זכרו לעולם ועד"), וכן את נגינותיו שנכתבו בטעות, וענה המהרי"ל "בענייני אפילו נקוד ומעמי כהונן מותר למחוק דהוי כמו פירוש וניתן למרעה בע"פ, אע"ג דילפינן מינייהו טובא הוי כמו פירוש בעלמא, ולשון חכמים "מנין למחוק אות מן השם" וכו', ומה שכתבת שהן כמו נשמה לאותיות, אי בתר קבלה אזלית אם כן כל התורה כולה אסור למחוק, דכל תיבה ואות ותג וניקוד ונגינה רומז למה ששמות הקדושים רומזים, וכל התורה יוצא משם המיוחד והוא מקור לכל, וכן י"ב היות הרי והיה או הויה [י"ג: היה הוה יהיה הויו והיה הוית] אסור למחוק (כוונתו בתמיה), וכל שכן הכינויים שהתירו רבותינו ז"ל, אלא אין לך להוסיף על מה שאמרו חכמים אותיות השם, ומעמא דהוא דבר נגלה ומפורסם וקרינן ביה לא תעשו כן וגו', ותניא במס' סופרים שיד צ"ב א"ה נמחקים, הרי א"ה ידעת פנימיותו ולא חייש עליה עכ"ל המהרי"ל.

יח) למדנו מדברי המהרי"ל דאע"פ ששמות קודש רבים יש, מ"מ באיסור למחוק אין לך להוסיף על מה שאמרו חכמים, וחכמים אמרו שאסור למחוק רק את אותיות השמות שהן דבר נגלה ומפורסם, וכל שאר השמות (וכשי"כ הכינויים, המעמים והנקודות) למרות שגם הם מתכוונים ורומזים לעניינים פנימיים וקדושים כמו השמות שאינם נמחקים, מ"מ אין איסור למחוקם.

וביאורים של דברים נראה עפ"י מה שבארנו לעיל שבכל שם ישנם שני עניינים, עצם חשם שזה צירוף האותיות של השם, וענין נוסף שהוא משמעות של השם, ולפי"ז נראה שהביאור במהרי"ל הוא שלמרות שגם שאר השמות הם שמות קודש, מ"מ הם נמחקים מפני שקדושת השם לא חלה על כתיבתו אא"כ יש לשם משמעות אצלנו, דרך כשיש לשם משמעות אצלנו אז מונח השם בעצם הכתיבה וניכר שאין זה צירוף אותיות שנפלו במקרה, ולכן רק כשיש לשם משמעות ומוכח מהכתב שזהו שם חלה קדושת השם על הכתב, ורק אז נחשבת המחיקה כאילו עשו זאת חלילה "לה" אלקיכם, וזהו כוונת המהרי"ל שחשמות שאינם נמחקים הם רק אלו שחם "דבר נגלה ומפורסם".

(ט) וע"י במנהדרין צ"ב "גדולה דעה שניתנה בין שתי אותיות שנאמר "כי אל דעות ה" ופירש רש"י שתי אותיות של שם, כך שמעתי, לישנא אחרינא כל שמות, על שם דאמרינן בעלמא (חגיגה ט"ז). צבאות אות הוא בצבא שלו קרי להו אותיות לשון מופלא עכ"ל, דהיינו שללישנא בתרא כל השם נקרא אות, "אות הוא בצבא שלו", וכמו "אותותינו לא ראינו", דהיינו ששמותיו ית' הן אות וגילוי שמתגלה לנו, וזהו כדבארנו במהרי"ל שיש לשמותיו ית' גילוי אצלנו ורק לכן אין הם נמחקים, וזהו ש"צב" ו"שד" נמחקים למרות שהם אותיות השם כי אין להם משמעות אצלנו בצורה זו (משא"כ יק מהויה ואל מאלקים כמבואר ברמב"ם בפ"ו מיסודי התורה ובכס"ט שם ע"ש).

(כ) ולפי"ז מבוארים אף דברי הרמב"ם במ"נ שהבאנו לעיל שכתב שמוכרחים לוטר שלשם הויה ית' יש משמעות ע"ש, ולא ביאר לנו הרמב"ם מהו ההכרח לזה, ולפי מה שבארנו במהרי"ל מוכנים הדברים, דההכרח שיש לשמו ית' משמעות אצלנו הוא משום דאם לא היתה לו משמעות לא היתה חלה הקדושה על הכתיבה ולא היה הוא מן השמות שאינם נמחקים, וכיון שהקדושה חלה על השם בכתיבתו ע"כ שיש לשם הויה ית' משמעות אצלנו וכדנתבאר.

(כא) ע"י ברמ"א ביו"ד סו"ס רע"ו "ואסור לכתוב שם לכתחילה שלא בספר דיוכל לבוא לידי בזיון, ולכן נזהרין שלא לכתוב שם באיגרת, ויש נזהרין אפילו במילת שלום שלא לגמור כתיבתו עכ"ל, וכתב על זה הש"ך שם (ס"ק ט"ז) "ורוב העולם אין נזהרים בזה, כך כתוב בתשובת הרא"ש כלל ג' סי' ט"ז דמותר עכ"ל, והיינו דלמרות שאסור לשאול שלום במרחץ [כדנפסק להלכה במוש"ע (או"ח פ"ד) עפ"י הגמ' בשבת (י)], והיינו מעמא משום ששמו ית' נקרא שלום דכתיב (שופטים ו"כ"ד) "ויקרא לו ה' שלום", מ"מ כשהשם כתוב באגרת מותר. ולכאורה דעת הרא"ש צריכה ביאור, דכיון דזה שם ואין זה כינוי א"כ מדוע זה נמחק.

ונראה ש"שלום" אינו שם מצד עצמו אלא שהוא שם רק עד כמה שהאדם משתמש בו כדי לשאול את שלום חברו בשם [שזוהי תקנה לשאול את שלום חברו בשם כדאיתא במשנה בפרק בתרא דברכות ע"ש], ולכן אסור לשאול בשלום חברו בבית המרחץ כיון שאז חל השם בעצם השאלה בשלום חברו וזה אסור בבית המרחץ, אבל בכתיבה לא נתפסת קדושת השם על הכתיבה, וביאור הדברים הוא בדומה למה שבארנו לעיל, שכדי שתיתפס קדושת השם על הכתב צריך שיהיה מוכח בעצם המילה שבכתב המשמעות של השם, וכיון ש"שלום" בתור מילה כשלעצמה אינה שם, והיא שם רק עד כמה ששואלים בשלום חברו בשם וכדנתבאר, לכן במילה שלום כפי שהיא נמצאת כתובה כשלעצמה לא מונחת משמעות של שם, ואע"פ שבצירוף המלים שלפני כן ושאחרי כן מוכנת הכוונה לשאול בשלום חברו בשם, מ"מ במילה "שלום" כשלעצמה לא מוכחת ולא מונחת המשמעות הזו, ולכן לא נתפסת קדושת השם על הכתב,

כי כדי שתיתפס קדושת השם על המילה הכתובה צריך שבפעם המילה הכתובה תהיה מונחת משמעות השם מיניה וביה, וכיון שכאמור המילה "שלום" כשלעצמה אינה שם, וגם המשמעות של שאילת שלום חברו בשם לא מונחת בה מיניה וביה, לכן לא חלה קדושת השם על המילה "שלום" ומותר למוחקק למרות שאסור לשאול בשלום חברו בבית המרחץ, ונתבארה לנו דעת הרא"ש.

(כב) וצ"י בשו"ע ביו"ד (רע"ט) שהביא מחלוקת אם השם "אקיק" נמנה בין השמות שאינם נמחקים ע"י, ויתכן לבאר שלמרות ששם זה יש לו מעלה עצומה כידוע, אך כיון שמשמעות המילה הזו היא לאו דווקא בתור שם קודש אלא זו מילה שמשתמשים בה בלשון עתיד מדבר לפועל להיות, לכן לא מונחת משמעות הקודש של השם בעצם המילה הכתובה, ולכן יש דיעה ששם אקיק נמחק למרות קדושתו.

(כג) וה"ה וכשי"כ בשם ע"כ ובשם י"כ, ע"י בקידושין (ע"א). ת"ר בראשונה שם בן י"כ אותיות היו מוסרים אותו לכל אדם, משרכו הפריצים היו מוסרים אותו לצנועים שבכהונה והצנועים שבכהונה מבליעין אותו בנעימת אחיהם הכהנים, ופירש"י שאחיהם הכהנים הם "אותן שלא היו בקיאים בו ומברכין בשם בן ד' אותיות, כשהיו מושכין את קולן בנעימה היו אלה ממהרים להבליע את השם בן י"כ ולא היה נשמע לרבים מקול נעימות חבריהם בנעימת ביסוס קול שקורין מרוץ" עכ"ל, משמע מדברי רש"י שהשם בן י"כ גדול במעלתו משם בן ד' אותיות, אמנם בדברי הרמב"ם במורה נבוכים ח"א פרק ס"ב מבואר דחולק וסובר ששם בן ד' גדול יותר משם בן י"כ, שכתב שם "שהיה אצלם שם בן י"כ אותיות והוא בקדושה למטה מזה השם בן ד' אותיות" עכ"ל, ולדבריו הביאור בגמ' הוא להיפך, שכשלא יכלו לומר את השם בן ד' אותיות היו עכ"פ אומרים את שם י"כ, כלומר ששם י"כ הוא עוד אופן של קריאת שם הוי"ה כדוגמת שם אדנות אם כי הוא גדול ממנו במעלתו.

והנה אף לרש"י ששם י"כ גדול במעלתו משם הוי"ה, מ"מ אין הוא מהשמות שאינם נמחקים, והביאור בזה הוא כדברינו עפ"י המהרי"ל, דלמרות המעלה הגדולה של השם הזה כיון שלא מונחת משמעות בשם זה כפי שהוא כתוב לפנינו, לכן גם לא חלה קדושה על האותיות הכתובות של השם ומותר למוחקקו.

(כד) והנה בשבועות (ל"ה): "כל שמות האמורים בנבות קודש במיכה חול, ר"א אומר בנבות קודש, במיכה יש מהן חול ויש מהן קדש, אלף למד חול, יוד הי קודש חוץ מזה שאלף למד והוא קדש" כל ימי היות בית האלקים בשילה, כל השמות האמורים בנבעת בנימין ר"א אומר חול ר' יהושע אומר קודש, א"ל ר"א וכי מבטיח ואינו עושה, א"ל ר"י מה שהבטיח עשה והם לא ביחנו אם לניצוח אם לנצח, באחרונה שביחנו הסכימו על ידם וכו' ע"י, ונפסק להלכה ברמב"ם בפ"ו מהל' יסודות הל' ט' "כל השמות האמורים בנבעת בנימין קודש, כל השמות האמורים במיכה חול", וענין זה צ"כ מה פירושו של דבר ששם הוי"ה הנזכר שם בפרשה של פסל מיכה [כגון "ותאמר אמו הקדש הקדשתי את הכסף להויה מידי לכני לעשות פסל ומסכה" (שופטים י"ז, ג'')] ובנבעת בנימין [כגון "וישאלו בני ישראל בהויה" (שופטים כ')] לדעת ר"א הוא חול, והרי ודאי שכשקוראים את השם הזה בכתבי הקודש לא קוראים אותו ככתבו בהויה אלא באדנות מדין "לא כשאני נכתב אני נקרא", וא"כ ע"כ שזהו שם קודש ולא יחזיק ענין הריחו חול וצ"ע.

(כה) והנה לעיל בשבועות כ"ט. איתא ת"ש וכן מצינו כשהשביע משה את ישראל אמר להן דעו שלא על דעתכם אני משביע אתכם אלא על דעת המקום ועל דעתי, ואמאי לימא להו קיימו מאי דאמר אלוה, לאו משום דמסקי אדעתייהו עבודת כוכבים, לא משום דעבודת כוכבים גמי איקרי אלוה דכתיב אלוהי כסף ואלוהי זהב" ע"י, וכתבו שם התוס' בדיה "דעבודת" וז"ל "אפי' יזכירו שם המיוחד

האמרין בסוף שבועת העדות השמות האמורות במיכה חול אפי' אותם הכתובים בשם המיוחד לר"י וכן שמות דנבעת בנימין לר' אליעזר עכ"ל, וכ"כ עוד ראשונים, אך הרמב"ן כתב שחלילה מלפרש שר"א מתיר למחוק את השם המיוחד שבנבעת בנימין, ואולי כיוון ר"א רק על שמות אלוקים ולא על שם הוי"ה עיי"ש, דהיינו דלשיטתו לא נחלקו כלל על שם הוי"ה שהוא ודאי קודש אלא על שאר שמות, [אלא שלכאורה בנמ' מבואר לנבי שמות האמורים במיכה דלת"ק אף שם הוי"ה חול, דהא רק ר"א מחלק בין שמות אלוקים להוי"ה, אמנם עיי' ברדב"ז (ח"ה לשונות הרמב"ם סי' ס"ז) שהביא את שיטת הרמב"ן ודחק לתרץ לשיטתו שאת החילוק הזכיר ר"א משום שרצה לחלק בין שאר שמות אלוקים לשם אלוקים שב"כל ימי היות בית האלוקים בשילח", ואגב זה הזכיר שגם יו"ד ה"א קודש אע"פ שבוה גם ת"ק מודה עיי"ש, אמנם כבר כתב הרדב"ז שם ששיטת הרמב"ן דחוקה מאד ומסתבר כשיטת הראשונים שהתנאים נחלקו גם בשם הוי"ה, עיי' [ולדינא כתב שם הרדב"ז שאם צריך למחוק את שם הוי"ה שבמיכה מוחק ואינו נמנע, ואם מחק ללא צורך אינו לוקה, ומ"מ ללא צורך אסור למחוקו דלא גרע משאר כתבי הקודש (וזה לאפוקי מהרד"ק שכתב שמספקא אינם נמחקים, וברמ"א (רע"ר ב') כתב שאפילו קידש לא התקדש עיי"ש].

(כו) **אמנם** גם שיטת התוס' צ"ב דלדבריהם דשם הוי"ה האמור במיכה להלכה, ובנבע בנימין לדעת ר"א, הוא חול א"כ לכאורה יהיה מותר לקוראו ככתיבתו וזה הרי לא יעלה על הדעת, דהרי ודאי גם את השמות שם קוראים באדנות משום ד"לא כשאני נכתב אני נקרא".

וצ"ל שהשם שבמיכה הוא חול רק לענין מחיקת הכתב, והיינו כדבארנו שקדושת השם לא תמיד נתפסת בכתב למרות שהשם כשלעצמו הוא שם, ולכן מסתבר שזה הגדר גם כאן, שהשם הנזכר במיכה הוא כשלעצמו שם קודש, שם הוי"ה ית' (וכדיבואר עוד לקמן), ולכן כשקוראים בכתבי הקודש בשופטים שם קוראים באדנות ולא ככתיבתו, אלא שקדושת השם לא נתפסת על הכתב ולכן מותר למחוקו [ונפ"מ לשיטת הראב"ד בסוגיא דהנודר בתורה (נדרים י"ד) שהמתפס באזכרות מתפס בקדושת השם, שכיון שקדושתו ע"י הכתיבה והכוונה לכן הו' דבר הנדור עיי"ש, ולפי דברינו תהיה בזה נפ"מ שמי שיתפס באזכרות שבשם של מיכה זה לא יחול כי זה חול, אך מי שישבע בשם שבמיכה זה קודש כיון שהשם כשלעצמו הוא שם הוי"ה והוא קודש ורק בכתב כאמור לא מונחת קדושה].

(כז) **ואולי** י"ל דהביאור בדברים הוא עפ"י מה שבארנו לעיל שיש שני עניינים, השם עצמו שהוא צירוף אותיות השם והמשמעות שבה נתפס השם אצלנו, וכבר הבאנו ובארנו את דעת רש"י שהמשמעות של שם הוי"ה נתפסת אצלנו בלשון ארמית ולא בלשון הקודש, ולפי"ז י"ל שמיכה (וכן אמו) נתכוין לשם עצמו, דהיינו לצירוף אותיות השם, ולכן עצם השם הנזכר במיכה הוא קודש אבל המשמעות של השם שבמיכה לא נתפסת כי הוא לא התכוין למשמעות של הוי"ה כפי משמעותה אצלנו וכדיבואר עוד לקמן).

וכ"ל זה לענין הכתב אבל בזמן שקוראים את הדברים בפה אסור לקוראם ככתיבתם כיון שמיכה נתכוין לצירוף אותיות השם שזהו כאמור עצם השם שאותו צריך להעלים בקריאתו [ותוס' שהביא משם דוגמא שיכול להיות חול צ"ל דהיינו שהמשמעות יכולה להיות חול, ולכן ס"ל לתוס' שכשהשביע שם מרע"ה את ישראל הם יכלו להתכוין אף לע"ז גמורה אחרי שמצאנו במיכה ששם הוי"ה יכול להיות חול, אך אין הכוונה שבמיכה הוא חול לגמרי כדנתבאר].

(כח) **ואפשר** אולי לומר שהכוונה של מיכה היתה לשם הוי"ה אבל לאותו אופן בו שגו החוקרים עליהם מדבר האר"י ז"ל בריש שער ההקדמות (ו:), שהם מעלים אותו ית' למעלה מאד אבל

"למזימה" [אשר ימרוך למזמה] (תהלים קל"ט), דהיינו שהם מסירים את השגתו ית' מברואיו עיי"ש, כלומר אפשר לשים את שם הוי"ה במקום כזה גבוה שהחשתיכות שלו למטה צריכה ללכת דרך משרתים, ונראה שזו היתה גם כוונתו של מיכה, הוא עשה מה שעשה בכוונה לשמו ית' אבל חשב שזה צריך לעבור למטה דרך הפסל שלו, דלדעתו לא יתכן שיהא לנו חיבור לשמו ית' אלא דרך אמצעי, ולכן אע"פ שהוא הזכיר את שמו ית', מ"מ אין לשם הוי"ה אותו הזכיר משמעות אצלנו כפי שאנו תופסים את שם הוי"ה ואין זה שם "המפורש", ולכן אין קדושת השם נתפסת בכתב בשם שהזכיר מיכה.

ובאמת שהמעות הזו היא מושרשת ולא נתבערה בנקל, שהרי בנביא (כס"פ י"ח) מבואר ש"הונתן בן גרשם בן מגשה הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני עד יום נלות הארץ", והמשמעות בזה היא לכאורה שפסל מיכה לא נתבער בכל הימים הללו (ועי' ברד"ק שהקשה וכי אפשר שבא שמואל ולא ביערו, ובאו דוד ושלמה ולא ביערוהו עיי"ש, ועי' במלבי"ם משיב בזה), ויתכן שזה משום דלא היתה זו ע"ז גמורה. והמעות הזו של "אשר ימרוך למזמה" של מיכה היא השורש לכל ע"ז שבעולם ומצריכה זחירות עד היום [עי' בביי (באויח סו"ס נ"א) שהביא מהארתות חיים "שיוהר לומר ימי כמך נאדר בקודש" בכף דנושה, שאל"כ נמצא מחרף כאומר "ה' מיכה", ומיכה הוא האיש שגנב השם ועשה העגל" עכ"ל, ולא נראה שיש מקום לאזהרה זו אם היתה זו ע"ז שעברה ונתבטלה מן העולם].

כט) ועי' בגמ' במנהדרין (ק"א): "הוא נבט הוא מיכה הוא שבע בן בכרי, נבט שניבט ולא ראה, מיכה שנתמכך בבנין ומה שמו שבע בן בכרי שמו", ועיי"ש ברש"י שהביא שמרע"ה בא במענה על שהמצרים משקעים את ילדי ישראל בבנין, אמר לו הקב"ה קוצים הם מכלים שגלוי לפני שאילו היו חיים היו רשעים גמורים, ואם תרצה תנסה והוצא אחד מהם, והלך והוציא את מיכה ע"ש, והביאור בדברים הוא שהקב"ה גילה למרע"ה שכל אלו שנתמככו בבנין אין להם אחרית והם לא שייכים ליצי"ט, וכשמרע"ה הוציא את מיכה אז נמצא דבתוך כלל ישראל עצמו (לא בערב רב) נמצא מיכה זה שאין לו שייכות ליצי"ט וממנו כל הצרות [עי' במנהדרין (ק"ג): "ועבר בים צרהו זה פסלו של מיכה", דהיינו שבקריעת ים סוף וביצי"ט עצמה מתגלה שמיכה לא שייך ליצי"ט].

ל) והנה המעלה של יצי"ט היתה בגילוי של שם הוי"ה כמשיכ' וארא אל אברהם וכו' ושמי הוי"ה לא נודעתי להם' ופירש"י "לא נכרתי להם במידה אמיתית שלי שעליה נקרא שמי הוי"ה נאמן לאמת דברי שהרי הבטחתים ולא קיימתי", דהיינו שלמרות ששם הוי"ה נזכר גם לפני יצי"ט מ"מ גילוי משמעותו של השם (שהוא שם קיום ההבטחה כדפירש רש"י, ועי' לקמן) נתחדש אצלנו רק ביציאת מצרים, וכיון שכאמור למיכה לא היתה את המעלה של יצי"ט, לכן לגביו עדיין נהגת ההנהגה של "שמי הוי"ה לא נודעתי להם", ואצלו שם הוי"ה נכתב בלי משמעות אמיתית, ולכן למרות שמיכה נתכוין לשם הוי"ה מצד צירוף אותיותיו וכדלעיל, מ"מ בלי משמעות השם לא נתפסת קדושה בכתב כדבארנו לעיל, וחזו הבאור במשיכ' בגמ' שהשמות האמורים במיכה הם חול.

לא) ועי' דרך זה יש לפרש גם את דעת ר' אליעזר שהשמות שבגבע בנימין הם חול וראיתו היא יוכי מבטיח ואינו עושה עיי"ש, ונראה דגם כאן הביאור הוא עפ"י מה שבארנו לעיל, דגם כאן עצם התורת שם שהוא צירוף האותיות הוא קודש ולכן אסור לקרוא ככתיבתו ורק לגבי המשמעות ס"ל לרי"א שהיא חול, והביאור עפ"י רש"י הנ"ל בריש פרשת וארא ששם הוי"ה הוא השם של קיום ההבטחה וכנ"ל, ולכן אמר ר"א יוכי מבטיח ואינו עושה" ואם חזינן כן ע"כ שאין כאן גילוי של משמעותו של שם הוי"ה

בשם קיום ההבטחה, ובלי משמעות כנ"ל הרי זה חול, והיינו כדבארנו שזה חול רק לגבי מחיקת הכתב כי הקדושה לא נתפסת בלי משמעות חשם אצלנו (וכמו בשם י"ב כדלעיל), אך עצם חשם הוא ודאי קודש ואסור לאומרו ככתיבתו. *

לב) כתב האר"י ז"ל בליקוטים בספר זכרית שלעתיד לבוא יהיה שם הוי"ה "יהיח", וזהו שביום ההוא יהי"ה ה' אחד ושמו אחד ע"ש, ויש שהעירו על זה דהרי זאת התורה לא תהא מוחלפת ולא תשתנה. אמנם ביאור דבריו הוא כדבארנו שישנם שני עניינים בשם, והנה מצד עצם צירוף האותיות אין מקום לשאלה כלל כי פשוט שצירוף האותיות הוא לפי ענין הנילוי ולעתיד לבוא שחנילוי יהיה גדול יותר גם צירוף האותיות ישתנה, וא"כ השאלה חלה רק לגבי משמעות חמילה עצמה איך היא תשתנה לעתיד לבוא. אמנם לפי מה שבארנו בדעת רש"י ובעניינה של לשון תרגום תתורץ הקושיא, דכיום המשמעות של שם הוי"ה אצלנו נתפסת בלשון תרגום, אולם לעתיד לבוא תהיה לשמו ית' משמעות אצלנו בלשון"ק, וזהו החילוק בין שם הוי"ה כמו שהוא נכתב היום באות ו' לבין שמו לעתיד לבוא שיכתב באות י', "יהיח", (והיום הוא נכתב באות ו' כמו כל לשון תרגום שנכתב ו' במקום ו'), וזהו מפני שהיום אין אנו ברי הכי לתפוס את שם הוי"ה בלשון"ק אלא בלשון תרגום, אבל לעתיד לבוא נוכל לומר זאת בלשון"ק ד"כיום החוה יהיה ה' אחד ושמו אחד".

*) וגרסא דהוצרים מחבארים היטב גם על דרך הרמז, דכיון שנחבאר שהשם שנמיכה ובגבע בנימין הוא בעלמותו שם קודש מלך לירוף האוחיות, חלל שבעשות שלהם היתה בזה שלא יארידו אותו למטה במשמעותו הנטונה למטה ולכן זה נשאר לגביהם בנחיתת יושי הוי"ה לא טדעתי להם וכ"ל, לכן מנבאר היטב ש"להם" בגימ' "מיכה" ובגימ' "כהן" (והיינו הכהן של פסל מיכה), ובגימ' "גבע" (והיינו גבע בנימין), דהיינו ששמי הוי"ה לא טדעתי במשמעותו לה"ם, למיכה ולכהן שלו ובגבע בנימין, ולכן השמות שהזכירו נמחקים וכ"ל, והנה הגימ' הר"ל של כל אחד מהם היא שבעים וחמש (שהיא הגימ' של "כהן"), ומספר זה עומד בלמעט בין שבעים לשמונים, דהיינו בין חתומים לעליונים שהם השבע והשמונה כידוע, וכאן במקום החיבור הר"ל נמללח הבחירה והעבודה של האדם האם יחבר בין עליונים לחתומים, ויחבר אחס נכון כמו שעשה הכהן בעבודתו [כך עולה מזירוף דברי המהר"ל בנצח חדש עה"פ (אסתר ב' ז') "זיהי לזמן את הרסה", ובגר מטה ע' כ"ג ע"ש היטב], או חלילה יכשל במללח החיבור הו' כמו שנכשל מיכה והכהן שלו שחשבו שהחיבור של שם הוי"ה העליון לחתומים נריך לאמנעי של הפסל שלהם, ונחקיים בהם יושי הוי"ה לא טדעתי לה"ם, וכמו שנחבאר. אמנם עלם הצירופים של שם הוי"ה שמיכה אכן נחטין להם כמו שנחבאר, מונחים בשם, שהרי ישנע בן בכרי שמו' כמשיכ בגימ' בסנהדרין שהבאנו, ושביע הוא המספר של שמוח הוי"ה ואלקיים במילוי, ובכרי הוא בגימ' רל"ג שהם כל הצירופים של שמוח הוי"ה כידוע (ע"פ ס"ג, מ"ה, ב"ן), ומיכה עלמו נקרא בחילוח הפרק "מיכיכה", וע"ש במלבי"ם שכן נקרא בזמן שהיה כשר ע"ש, ו"מיכיכה" בגימ' ל"א שהוא חבור הוי"ה וטדעט כידוע, וא"כ בכשרותו חיבר הוא את צירופי השם כראוי, וכשנחלקל בזה עלמו קלקל, אך עלם השם המחבר במיכה הוא קודש משום צירופי האוחיות של השם וכמו שנחבאר.

**נאמר בבית המדרש בסגל חבורה לקראת יום השנה של האשה
הכשרה מרת אדל דרויש ע"ה.**

